

ІСТОРІЯ ГЕОГРАФІЇ ТА ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

УДК 911.3:30(092)+001.891(477)

Оксана ЯРОМЕНКО

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ
СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВОЇ ШКОЛИ М.М. ПАЛАМАРЧУКА**

В умовах сучасної України зріс інтерес суспільства до пізнання історії і методології науки. Проблема визначення закономірностей розвитку науки є однією з найактуальніших у методології наукового пізнання. Історія кожної науки відбиває розвиток її предметного змісту, еволюцію наукових ідей, теорій тощо. Одним із об'єктів вивчення при історичному аналізі науки, процесі її становлення і розвитку є наукова школа. Питання про наукові школи – важливе методологічне питання, співзвучне із сучасними проблемами науки. Оскільки характеристика наукових шкіл дозволяє більш узагальнено висвітлити сутність наукових теорій, їх значення в процесі розвитку науки і в житті країни.

Академік М.М. Паламарчук увійшов в сучасну науку як засновник української школи суспільно-географічних досліджень. Персональна наукова школа М.М. Паламарчука одна з самих крупних в історії розвитку української географії.

Аналіз джерел і публікацій свідчить, що до вивчення історії географічної науки та дослідження діяльності наукових шкіл у географії звертаються Я.І.Жупанський, О.І.Шаблій, О.В.Краснопольський, І.П.Ковальчук. Високий науковий рівень доробку М.М.Паламарчука відзначається в суспільно-географічних дослідженнях І.О.Горленко, Г.В.Балабанова, С.І.Іщука, Я.Б.Олійника, В.П.Нагірної, І.М.Пушкара та інших вчених.

Мета даного дослідження передбачає аналіз теоретико-методологічних основ наукової діяльності школи академіка М.М. Паламарчука, що сприятиме розв'язанню проблеми історії розвитку національної географічної науки, однієї з надзвичайно актуальних у географічному українознавстві. Теоретичний аспект цієї теми полягає в систематизації суспільно-географічної інформації, а перегляд окремих методологічних аспектів із сучасних позицій дозволить об'єктивніше оцінити напрями і рівень розвитку географії, зрозуміти значення школи і роль її видатних представників.

Науковою школою М.М. Паламарчука для аналізу економіко-географічних об'єктів використано системно-структурний підхід.

Системно-структурний підхід було покладено в основу методичних досліджень виробничого комплексоутворення. Розроблені наукові основи виробничого комплексоутворення, з'ясовано суть територіально-виробничих комплексів, фактори комплексоутворення, запропоновані аспекти системно-структурного аналізу виробничо-територіальних комплексів: галузевий, територіальний, функціональний. Перші результати висвітлено в праці Л.М.Корецького та М.М.Паламарчука "Географія промисловості Української РСР" (1967), збірнику "Закономірності формування виробничо-територіальних комплексів" (1967).

В книзі "Географія промисловості Української РСР" (автори М.М.Паламарчук, Л.М.Корецький, 1967), яка поклала початок багаточисельним працям М.М.Паламарчука з комплексоутворення, досліджуються проблеми територіальної організації промисловості України з точки зору виявлення умов формування промислових територіальних комплексів, розкриваються закономірності і особливості розміщення основних комплексоутворюючих галузей промисловості України. Для розвитку економіко-географічних досліджень важливе значення мали викладена в цій праці концепція територіальної структури і висновок про те, що структура будь-якого виробничо-територіального комплексу повинна вивчатися в трьох аспектах – галузевому, функціональному і територіальному. М.М. Паламарчук чітко

встановлює зміст кожного із них. Крім того, в даній праці аргументовано, що об'єктами вивчення економіко-географічної науки є перш за все, територіально-виробничі комплекси, а її завданням – дослідження закономірностей їх формування і розвитку [1].

Поряд з розробкою загальної теорії виробничого комплексоутворення, здійснюються інтенсивні дослідження в області формування важливих складових ВТК – промислових і агропромислових.

В науковій діяльності М.М.Паламарчука та його учнів важливе місце займають проблеми виробничого, особливо промислового комплексоутворення. Значні результати в сфері дослідження територіальної організації промисловості і її ведучих галузей отримані Л.М.Корецьким, М.М.Паламарчуком, К.О.Тащуком. В роботах дослідженні процеси промислового комплексоутворення, запропоновані методи оцінки ефективності розвитку, розкрита залежність між раціональним використанням мінеральних ресурсів і територіальною структурою промисловості. Таким чином, розроблені науково-методичні основи дослідження мінеральних ресурсів як важливого чинника комплексоутворення.

Протягом 80-х – 90-х років ХХ століття в Україні значно розширились теоретичні економіко-географічні дослідження в напрямках виявлення суті, типів і структурного аналізу промислових комплексів, обґрунтування системи основних понять, категорій географії промисловості та розробки методики економіко-географічного аналізу промислових комплексів. Економіко-географами наукової школи М.М.Паламарчука розроблена наукова концепція формування промислових комплексів, що є значним досягненням в області теоретичних досліджень.

Глибокі теоретичні розробки теорії промислового комплексоутворення дали змогу з часом перейти до дослідження проблем типології виробничо-територіальних комплексів. Вирішення цих проблем мали велике значення для розвитку сучасної економічної географії, підняття її теоретичного рівня. Розроблено типологію виробничо-територіальних комплексів, уведено до наукового обігу нові категорії стосовно видів комплексності та територіального усунування виробництва. У колективній монографії “Територіальна структура виробничих комплексів” за редакцією М.М.Паламарчука (1981) узагальнено теоретичні та методичні розробки з проблем формування виробничо-територіальних комплексів, вперше застосовано логіко-математичне моделювання виробничого комплексоутворення, запропоновано шляхи вдосконалення територіальної структури виробництва [2, 9, 11].

В основі наукових пошуків школи М.М.Паламарчука лежить дослідження теоретичних проблем формування і територіальної організації агропромислових комплексів (АПК). Результати багаторічного вивчення М.М.Паламарчуком цієї проблеми викладенні у колективних монографіях “Територіальна організація агропромислових комплексів” (1985) і “Агропромисловий комплекс Української РСР” (1980). Завдяки школі економіко-географічного вивчення АПК, Україна має значний науковий доробок з досліджень агропромислового комплексу, який включає як загальні теоретико-методичні положення, так і конкретні результати.

Істотний вклад в розробку теоретичної концепції територіальної організації АПК внесли праці М.М.Паламарчука, М.Д.Пістуна, Р.О.Язиніної, В.П.Нагірної, І.М.Пушкара, С.М.Малюка, Я.Б.Олійника, В.Ф.Семенова та інших вчених.

В праці “Територіальна організація агропромислових комплексів” (автори М.М.Паламарчук, О.М.Паламарчук, Р.О.Язиніна і інші) (1985) викладені основні закономірності комплексоутворення, розроблена типологія, теорія функціональної і територіальної структури агропромислових комплексів. Це перша робота, спеціально присвячена територіальній організації агропромислових комплексів [10].

Розгортаються економіко-географічні дослідження власне агропромислових комплексів. В опублікованих на той час роботах, дисертаційних дослідженнях основна увага була звернена на суть АПК, умови і фактори його формування та особливості розвитку.

Досліджується суть агропромислової інтеграції, проводиться типологічне вивчення АПК різних ієрархічних рівнів та територіальних масштабів, конкретно аналізуються окремі спеціалізовані та інтегральні АПК.

В монографії “Територіальні системи в спеціалізованих агропромислових комплексах” (автори Р.О.Язиніна, В.П.Нагірна та інші), розкриті закономірності розвитку територіальної організації агропромислових комплексів виробничо-територіальних систем в сфері виробництва і переробки різних типів сільськогосподарської продукції. Крім того, розроблені теоретичні положення про територіальний розвиток агропромислової інтеграції, агропромислове комплексоутворення і формування виробничо-територіальних систем. Науковою школою поглиблено теоретико-методологічні основи функціонування АПК на основі виявлення сутності агропромислової інтеграції.

В основу методичних досліджень АПК покладено системно-структурний аналіз, особливий акцент зроблено на галузевий та територіальний аспекти. Були розроблені методики дослідження різних типів АПК – спеціалізованих, регіональних, зональних, приміського типу. На основі розроблених методик, системи критеріїв та показників були виявлені та ґрунтовно досліджені спеціалізовані рослинницькі та тваринницькі промислово-територіальні комплекси. Слід зазначити, що період 75-85 років ХХ століття був найбільш продуктивним у дослідженнях АПК, на нього припадає найбільша кількість дисертаційних робіт з цієї тематики. Теоретико-методичні засади розроблені в цей період, стали фундаментом широкомасштабних економіко-географічних досліджень АПК, основою формування наукової школи із вивчення цієї проблеми в Україні.

Починаючи з другої половини 80-х років спектр досліджень АПК розширюється за рахунок поглибленого вивчення регіональних, особливо обласних, приміських та інтегральних комплексів. Останні досліджуються з позиції виявлення в їх межах територіальних систем.

Підхід до класифікації АПК представлений у роботах М.М.Паламарчука, В.П.Нагірної, Г.В.Балабанова, Р.О.Язиніної, С.М.Малюка. На основі рівня територіального зосередження виробництва і характеру поєднання комплексів різної спеціалізації автори виділяють типи агропромислових територіальних АПК: агропромислові територіальні системи, ареальні АПК, регіональні та приміські АПК. Методологія вчених полягає в тому, що автори йдуть від простого (елементарний АПК) до більш складного. Такий підхід є географічним, бо в основу виділення типів покладений характер просторового зосередження виробництва.

З позицій існування України як незалежної держави та її переходу до ринкової системи господарювання багаторічні дослідження АПК розглядаються по новому (В.П.Нагірна “Тваринницько-промисловий комплекс України”). Важливою працею, що вийшла в цей період є книга М.М.Паламарчука та О.М.Паламарчука “Економічна і соціальна географія України з основами теорії” (1998). В цьому контексті сформульовано закономірності агропромислового комплексоутворення в сучасній Україні, розроблено теоретичні основи формування територіальних АПК, визначено методичні основи економіко-географічних досліджень спеціалізованих та регіональних комплексів [8].

Істотним вкладом в теорію соціально-економічної географії є створення концепції суспільно-територіального комплексу, впровадження категорії “суспільно-територіальний комплекс” (М.М.Паламарчук, О.М.Паламарчук). У монографії “Суспільно-територіальні системи (логіко-математичне моделювання)” (1992) О.М.Паламарчук за допомогою логіко-математичного моделювання та інших методів опрацював концепції суспільно-територіальних систем, методику структурного аналізу їх [7]. Результати досліджень, викладені в монографії, відкривають нові можливості для пошукових і прикладних досліджень структури і вдосконалення територіальної організації народного господарства України, для створення наукових основ управління комплексним і соціальним розвитком української держави.

Наукова діяльність школи академіка М.М. Паламарчука присвячена дослідженню теоретико-методологічних і методичних проблем чи аспектів розвитку суспільно-географічних процесів і явищ. Значні здобутки отриманні науковою школою під керівництвом І.О.Горленко, яка фактично створила наукову платформу розвитку суспільної географії, що базується на концепціях комплексного розвитку території, що висвітлено у монографії “Проблеми комплексного розвитку території” за редакцією І.О.Горленко, Г.В.Балабанова, С.М.Малюка (1994).

Отже, серед останніх теоретико-методологічних монографічних досліджень слід відзначити праці “Суспільно-територіальні системи (логіко-математичне моделювання)” (1992) О.М.Паламарчука та “Проблеми комплексного розвитку території” за редакцією І.О.Горленко, Г.В.Балабанова, С.М.Малюка (1994).

В роботах учнів М.М.Паламарчука розглядаються із теоретико-методологічних позицій такі фундаментальні проблеми, як територіальна організація життєдіяльності населення (докторська дисертація М.І.Фащевського “Територіальна організація життєдіяльності населення (методологія та науково-методичні основи суспільно-географічного дослідження)”, 1993), формування територіально-виробничих комплексів у зв'язку з економічним районуванням (докторська дисертація С.І.Іщука “Територіально-виробничі комплекси і економічне районування (методологія, теорія)”, 1996), розвиток соціально-економічного комплексу обласного регіону (докторська дисертація О.В.Заставецької “Соціально-економічний комплекс обласного регіону: теоретико-методичні основи розвитку і територіальна організація”, 1998) [6].

У центрі наукових досліджень наукової школи академіка М.М.Паламарчука проблеми територіальної організації виробництва і формування виробничих комплексів у промисловості і сільському господарстві та теорії і методології економічної і соціальної географії (зокрема, економіко-географічні дослідження спрямованні на вирішення актуальних проблем взаємодії суспільства і природи (еколого-географічний напрям), удосконалення структури й територіальної організації господарства, життєдіяльності населення інше).

Розвиток економіко-географічних досліджень супроводжувався інтенсивним розвитком теоретичних висновків, що поєднуються з важливими теоретичними розробками. Наслідком цих досліджень стала розробка теорії промислового комплексоутворення, структурного аналізу і розміщення промисловості; теорії формування і територіальної організації агропромислових комплексів; створення концепцій виробничо-територіальних та суспільно-територіальних комплексів. Інтегруючим аспектом досліджень є обґрунтування загально-географічного напрямку – геокомплексології як вчення про комплекси і територіальні системи. В реаліях теперішньої географічної науки геокомплексологія має перспективи стати базовою та об'єднуючою концепцією для всіх теоретичних і прикладних досліджень географії, для обох її крил, соціально-економічного і природничого.

На підставі глибоких та узагальнюючих досліджень процесів виробничого комплексоутворення в промисловості й аграрно-промислової інтеграції значно розширена і вдосконалена система головних понять і категорій економіко-географічної науки; розроблені нові методичні прийоми дослідження, виявлені і вивчаються нові об'єкти дослідження, які формуються в результаті процесів виробничого комплексоутворення. Великі успіхи досягнуті теоретичною економічною географією, насамперед у галузі виробничого комплексоутворення, дали змогу суттєво допрацювати відповідний понятійний апарат, надати йому строгої логічності і наблизити до реально існуючої різноманітності об'єктів і явищ, які вивчаються економічною географією. До нових категорій, які виявлені та вивчаються економіко-географами зачисляють “функціональну структуру” і “галузеву інтеграцію”, “аграрно-виробничу територіальну систему”, “аграрно-територіальний комплекс”, “суспільно-територіальний комплекс” та інші.

Отже, основні інтегруючі напрями діяльності наукової школи академіка М.М.Паламарчука:

1. Розроблення теорії промислового комплексоутворення, структурного аналізу і розміщення промисловості.
2. Дослідження теоретичних проблем формування і територіальної організації агропромислових комплексів.
3. Розвиток теорії і методології географічної науки.

Перспективи розвитку наукових досліджень школи академіка М.М.Паламарчука впливають з фундаментальних проблем розвитку суспільної географії, зокрема проблеми комплексності у природі і суспільстві, розвитку геокомплексологічної концепції, суспільно-територіальних систем, структури народного господарства України, а також проблеми територіальної організації українського суспільства, де Україна має розглядатися на основі країнознавства як суспільно-територіальний комплекс. Опрацьовані науковою школою М.М.Паламарчука методологію, теорію і методику структурного аналізу економіко-географічних об'єктів доцільно широко використовувати в дослідженнях України як суспільно-територіального комплексу так і її складових – територіальних частин і міжгалузевих комплексів. Особливе значення вони мають для вдосконалення територіальної структури матеріального виробництва і всього суспільно-територіального комплексу України, для наукового поєднання міжгалузєвого управління з територіальним. Результати досліджень, відкривають нові можливості для пошукових і прикладних досліджень структури і вдосконалення територіальної організації господарства України, для створення наукових основ управління комплексним економічним і соціальним розвитком української держави.

Література

1. Географія промисловості Української РСР (Умови формування промислових територіальних комплексів). – К.: Наук. думка, 1967. – 321с.
2. Горленко І.О., Балабанов Г.В. Розвиток економічної географії в Національній Академії наук України // Вісник Київ. ун-ту. Сер. геогр. – 1998. – Вип. 43. – С. 26–30.
3. Максим Мартинович Паламарчук. Библиографический указатель. – К.: Наук. думка, 1987. – 61 с.
4. Маринич О.М., Руденко Л.Г. Основні напрямки географічних досліджень в Академії наук України (1918–2002) // Український географічний журнал. – 2003 – №4. – С. 7–9.
5. Нагірна В.П. АПК України – важливий об'єкт досліджень академічної географічної науки (суть, ретроспектива, стратегічні напрямки) // Історія української географії. – Тернопіль, 2002. – Вип. 5. – С. 72–77.
6. Нагірна В.П., Руденко Л.Г. Тематика дисертаційних досліджень в руслі сучасних суспільних проблем в Україні (спеціальності “Економічна і соціальна географія”, „Географічна картографія”, 1992–2002) // Український географічний журнал. – 2004. – №2. – С. 62–74.
7. Паламарчук А.М. Общественно-территориальные системы (логико-математическое моделирование). – К.: Наук. думка, 1992. – 272 с.
8. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії. – К.: Знання, 1998. – 416 с.
9. Пушкар І.М. Проблеми розвитку вчення про агропромислове комплексування в Україні // Історія української географії і картографії: Матеріали наук. конф., присвяченої від дня народження проф. В.Кубійовича. – Тернопіль, 1995. – С. 121–124.
10. Територіальна організація агропромислових комплексів / М.М.Паламарчук, О.М.Паламарчук, Р.О.Язиніна і ін. – К.: Наук. думка, 1985. – 304с.
11. Территориальная структура производственных комплексов / Отв. ред. М.М.Паламарчук. – К.: Наук. думка, 1981. – 311с.

Summary:

Oksana Yaromenko. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF SCIENTIFIC SCHOOL NAMED AFTER ACADEMICIAN M.M.PALAMARCHUK INVESTIGATION AND FORMATION.

The article deals with the theoretical and methodological aspects of formation and scientific investigation directions of social-geographical investigation school named after academician M.M.Palamarchuk.

УДК 528.94

Марія БАНАХ, Ірина ПОПОВИЧ, Михайло ПОТОКІЙ

**КАРТОГРАФІЧНА СПАДЩИНА АКАДЕМІКА В.Б. СОЧАВИ
(ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

У творчій спадщині академіка В.Б. Сочави можна виділити такі основні питання, що стосуються картографії та пов'язаних із нею проблем:

- 1) розробка теоретичних основ картографії, в тому числі й картології;
- 2) розробка основ комунікативної концепції картографії, поглядів на карту як на канал інформації;
- 3) розробка теоретичних та прикладних основ картографування навколишнього середовища;
- 4) розробка деяких положень картографічного методу досліджень та підвищення інформативності прикладних, в тому й ландшафтних карт;
- 5) розробка основ спряженого картографування при комплексних географічних дослідженнях.

Особливо цінною є роль В.Б. Сочави у розвитку геоботанічної картографії [1, 2, 4]. Він керував складанням Карти рослинності європейської частини СРСР (1950 р.) та Геоботанічної карти СРСР масштабу 1:4 000 000 (1954 р.). Під його науковим керівництвом були створені карти рослинності басейну Амура, півдня Середнього Сибіру, Західного Сибіру. Особливою популярністю користувалися дослідження В.Б. Сочави з теорії й методики геоботанічного картографування. Свої ідеї в області принципів та методів складання карт рослинності В.Б. Сочава узагальнив у монографії "Растительный покров на тематических картах" [1, (опублікована в 1979 р., після смерті академіка)]. Створення карт рослинності В.Б. Сочава розглядав як ланку в комплексному картографуванні географічного середовища. Ідею комплексного картографування він розглядав як основу міжнародної співпраці географів. Він мріяв про створення серії тематичних карт Азіатської Росії. В.Б. Сочава започаткував розробку ряду ландшафтних та геоботанічних карт в Інституті географії Сибіру та Далекого Сходу Сибірського відділення АН СРСР, зокрема Атласу Забайкалля (1967 р.), для чого була створена Комісія з комплексного картографування під його керівництвом.

Розглянемо окремі питання, пов'язані із картографічною спадщиною академіка В.Б. Сочави.

I. Розробка теоретичних основ картографії.

1. Поняття про карту. В.Б. Сочава розглядав карту як графічне зображення просторових відносин у вигляді систематизованого цілого, представленого на геодезичній основі чи на сітці координат небесної сфери. Вона втілює в собі основний, але не єдиний об'єкт картографії. До об'єктів картографії він відніс прекарти, які містять допоміжну графіку, аеро- та наземний фотоматеріал, текстові та статистичні джерела картскладання, а також різноманітні картосхеми (часто без геодезичної основи).

В.Б. Сочава вніс деякі уточнення в суть понять "тематична карта", "тематичне